

Péntek Orsolya

Ismeretlen részletek

Egy holokauszt-túlélő és egy meggyilkolt írónő tanúságtétele.

Sors két női hangra

Biri mama deportálási emlékirata. „Haza, Istenem, csak hazasegíts engem!”

Egy magyar zsidó asszony 1949-ben írt visszaemlékezése a deportálásra,

Bergen-Belsenre, a pusztulás kapujában is kínzó honvágyra

Kieselbach Galéria, Budapest, 2020

Erdélyi Ágnes: Arckép szavakból – Összegyűjtött írások

Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 344.

A holokausztról nemcsak azért kell beszélni, mert „nem felejthetjük el”. De azért is, mert annak, aki átélte, jár (járt, járt volna) a kimondás lehetősége. Mifelénk annál is inkább, mert a világot a második világháború után egy másik gyilkos eszme nevében eltorzító szovjet birodalom szatellitországaiiban negyven évig nem igazán lehetett szólni arról, ami történt.

Éppen ezért értékelődik fel minden, korábban közzé nem tett dokumentum, amely román, magyar, szlovák zsidó túlélőktől származik: noha átrajzolni már semmi nem fogja a holokauszt-képet és holokauszt-térképet ennyi évtized után, még mindig lehetnek olyan részletek, adatok, lényeges információk egyes visszaemlékezésekben, amelyek legalábbis árnyalni tudják az erről való tudásunkat.

Itt azonban élesen elválnak egy-egy dokumentum – visszaemlékezés, napló, magnóra vett beszélgetés, kamerával rögzített visszaemlékezés – emberi aspektusa és (jobb híján nevezzük meg ezzel a szóval) használhatósága a kutatásban vagy a tudásunk bővítésében.

Minden szenvedéstörténet megrázó és kötelez minket a meghallgatásra. De nem minden szenvedéstörténet kínál új szempontokat, részleteket a 21. században.

A Kieselbach Galéria által tavaly közzétett kötet – „Haza, Istenem, csak hazasegíts engem!” – *Egy magyar zsidó asszony 1949-ben írt visszaemlékezése a deportálásra, Bergen-Belsenre, a pusztulás kapujában is kínzó honvágyra* –, özv. Kelemen Albertné, született Reményi Irén-Irma feljegyzéseinek reprint kiadása nem a Bergen-Belsenben töltött időszak, inkább a felszabadulás pillanatainak megörökítése szempontjából revelatív.

A kötetben a kézírással írt oldalak bal felől olvashatók, míg a nyomtatott szöveg jobb oldalon szerepel.

Mint azt a kötet utószavát jegyző Molnos Péter írja, 1944 tavaszán a 25 ezres lélekszámú Szarvas 725 izraelita lakosával Békés vármegye második legnépesebb zsidó közösségének lakóhelye volt. A neológ hitközség rabbija az emlékirat szerzője, Reményi Irén második férje, Kelemen Albert volt, akit hetvenkét évesen hurcoltak el 1944-ben. A házaspárt május 15-én zárták ki otthonukból, majd elkezdődött a pokoljárásuk.

Előbb a szolnoki gyűjtőtáborba kerültek, innen Strasshofba. A Szolnokról induló két vonat közül a második Auschwitzba tartott, de az emlékirat szerzője valamiféle ráérzés alapján elérte, hogy az első szerelvényre rakják.

Mint annyi holokauszt-memoárban, itt is felmerülhet az olvasóban a kérdés: mi alapján dönt el, hogy ki marad életben? Milyen apró mozzanatok – egy anya által a sorból kilökött gyereket ki kap el, egy nő melyik vonatra száll, a válogatásnál ki melyik sorba kerül – által íródik meg egy emberi sors, és vajon volt-e lehetősége bárkinek is a saját józanságára, ösztöneire támaszkodva túlélni, vagy az embernél nagyobb erők – isteni vagy matematikai véletlen – alapján járt itt élet vagy halál?

Reményi Irén, aki a memoárban több ilyen „megmenekülést”, a halál torkából az utolsó pillanatban való kiugrást örökít meg, ezt tekinti életben maradása első pillanatának.

(A vonatot, amely eredetileg szintén Auschwitzba irányítottak volna, Kassa előtt térítették el, amely ese-

ményt összefüggésbe hozzák a Kasztner-féle legendáriummal. Eszerint, idézi Molnos, Kasztner Rezső elérte, hogy ötmillió frankért cserébe a magyarországi vonatok egy részét ne a megsemmisítő táborba, hanem ausztriai helyszínre küldjék. Eichmann az erről szóló tárgyalásokat úgy folytatta le, hogy már megkapta a parancsot arra, hogy a súlyos munkaerőhiány miatt Bécs környékére irányítsa a deportáltak egy részét munkára.)

A memoár szerzője Strasshofban találkozott újra férjével, aki szintén ide került a szentgyörgypusztai táborból, majd Auschpitzten keresztül újra Strasshofba, innen Bergen-Belsenbe hurcolták őket, ahol férje nem sokkal később belehalt az alultápláltságba és a tífuszba.

Noha Bergen-Belsen iszonyatának leírása és a szerző búcsúja a haldokló férjétől emberi értelemben nagyon megrázó, nem állítható, hogy eddig nem tudott részletekkel szembesítene.

Annál megdöbbentőbb adatokkal szolgál a felszabadulásról és a felszabadulás utáni sorsról.

Heinrich Himmler 1945. április 4-én rendelte el az evakuálást. Az első vonat, amellyel a foglyokat szállították, április 8-án indult el, de a szövetségesek bombázásai miatt a nyílt pályán elhagyták az örök a szerelvényt. Berlintől délre egy folyóparton álltak meg. 10-én ébredtek arra, hogy eltűntek a németek. Három nappal később talált rájuk az amerikai hadsereg. A jelenetet lefényképezték a felszabadítók, ám annak ellenére, hogy az egyik felvétel, amelyen egy nő rohan a fotós felé, kézen fogva egy gyereket, világhírű, viszonylag kevés szó esik a történekről Magyarországon, ami azért is furcsa, mert a vonaton nagyrészt magyar zsidó foglyok voltak.

Köztük a memoár szerzője, Reményi Irén.

Aki itt innen igen bőbeszédűvé válik: részletesen leírja a Hillersleben melletti gyűjtőtábor, amely eredetileg a Luftwaffe bázisa volt, és amelynek villaépületeit 1945 áprilisában megtöltötték a felszabadított foglyok, akik az amerikai és az időközben megérkezett orosz katonákkal is igen jó viszonyt alakítottak ki.

A hillerslebeni jeleneteket nemcsak a Molnos által idézett Bognár György fennmaradt naplójával érdemes összevetni – aki ugyanazt, ugyanott átélt –, de Rudnó Teréz, az első magyar holokausztregény írójának könyvével is: a *Szabaduló asszonyok*ban Rudnó, aki szintén ezekben a napokban szabadult fogolytársaival, nagyon hasonló jeleneteket idéz fel.

A Bognár-féle naplóval szemben Rudnó és Reményi Irén tapasztalata pedig hangsúlyosan női tapasztalat; és mint ilyen figyelemre érdemes.

Reményi Irén megjegyzi, hogy a felszabadított fiatal zsidó nők „flörtöltek” az amerikaiakkal, hogy a közös kulturális estekre jobb híján a leszedett függönyökből varrtak maguknak ruhát, ami elég fontos adat a holokauszt-pszichológia szempontjából, hiszen a halál tor-

kából napokkal ezelőtt kiszabadult emberekről beszélünk, akiknek nagy része vélhetően a családját is elvesztette – ám élni akart.

Rudnóy szépirodalomná transzformált visszaemlékezésében ugyanígy keveredik az életéhséggel a feldolgozhatatlan trauma épp csak múltideje: azok, akiket napokkal ezelőtt éhezettek, ütöttek, megaláztak, hirtelen szabad nők, ám az eufória mélyén, mögött ott van a kimondhatatlan.

Ugyanilyen megdöbbentő és az élni akarást tükröző gesztus, hogy egy későbbi táborban – mivel közel fél évig tartott a több megállóval megszakított hazaút – talált alapanyagokból a memoár szerzője süteményt süti, noha nem tudja, hogy gyermekei életben maradtak-e, de ahogy írja, elképzelhetetlen, hogy ajándék nélkül állítson be hozzájuk, ha visszaér Pestre.

Noha első házasságából született fia, a világhírű fotós, Juan Gyenes ekkor már Spanyolországban élt, kérdéses volt, hogy István fia és zongoraművész lánya, Erzsébet visszatért-e.

A memoár szerzője 1945 augusztusában ért Budapestre, ahol életben találta fiát, átadta a hozott ajándékot – lányát azonban megölték.

Reményi Irén későbbi sorsáról nem sokat tudni, annyi bizonyos, hogy októberben visszatért Szarvasra, ahol egy városszéli, férjével korábban vásárolt kis házban élt egészen 1969-ig, miután korábbi lakásukat nem kapta vissza.

Valójában nem tudni, hogy „Biri mama” milyen szándékkal rögzítette a történetét. A legvalószínűbb, hogy gyerekeinek, unokáinak írta le, hogy mi történt vele.

A férjét, lányát, vagyónát elvesztő nő – akinek memoárjában többször felbukkan ragaszkodása Magyarországhoz, amelyet a történet ellenére, közben és után is hazájának mond, ahová hazavágynak a pokolból, nem véletlenül lett ez a memoár címe – úgy zárja emlékiratait: „én megfogadtam, szent fogadalmat tettem, hogy életemben senkit meg nem bántok, hangosan rá nem kiáltok senkire, mert megtanultam érezni az emberi rosszaságot”.

Hogy az emberi jóság és bölcsesség hogyan születik meg az emberi rosszaság, gyűlölet és elmebaj által uralt időkben és a táborát átélő emberben, az azonban nem történelmi, és talán nem is pszichológiai kérdés.

Inkább az isten és az ember közös ügye.

ERDÉLY MAGYAR ZSIDÓ SZEMMEL

Erdélyi Ágnes alighanem csak egy lépésre volt attól, hogy igazán jó prózaíró legyen, amikor meggyilkolták.

Ez a summája annak a kötetnek, amely *Arckép szavakból – Összegyűjtött írások* címmel jelent meg nemrég a Jaffa Kiadónál, és amely Erdélyi (Glatter) Ágnes összegyűjtött és hátrahagyott verseit, egy regényét és novelláit tartalmazza.

Akármennyire jó volna csak magukat a szövegeket vizsgálni, nem lehet megkerülni, hogy a szerző – édestestvérként szeretett – féltestvére volt Radnóti Miklósnak, mint ahogy azt sem, hogy a kettőjük életművében felbukkanó közös motívumokat, esetleg egy törőli eredő, versben vagy prózában artikulálódó élményeket az olvasó összeolvassa.

Nem mintha sok ilyen lenne: egyedül a gyerekkor.

A kötetet bevezető tanulmányt jegyző Bíró-Balogh Tamás felhívja a figyelmet arra, hogy az 1914-ben született Ágnes és az 1909-ben született Miklós (akik csak akkor tudták meg, hogy nem édestestvérek, amikor apjuk meghalt, és a rájuk váró anyagi nehézségek elől anyjuk Ágnessel Erdélybe ment, ottani rokonokhoz, míg Miklós az anyaországban maradt) lelkileg annak ellenére sem szakadtak el egymástól, hogy messzire kerültek, a közös gyerekkori emlékek közül pedig van olyan, amely csak kettőjük elmondásából rakható össze teljesen, mint a mozaik. Radnóti Miklós leír egy kivégzést – vélhetően egy katonaszökevény kivégzését –, az *Ikrek havában*, amelyet gyerekként végignéztek Ágnessel, ám, hogy pontosan hol történt a dolog és milyen körülmények közt, azt már húga egy verséből tudjuk meg. Az Országház lépcsőjén, délután.

Az irodalmi életbe Nagyváradon bekapcsolódó Erdélyi Ágnes, aki kezdetben Glatter Ágnesként szignálta cikkeit, azonban nem csupán a Radnóti-kutatás szempontjából *irodalomtörténeti érdekességgel bíró* életművet hozott létre. Hanem *szépirói* életművet, azaz, ahogy az több recenzióban is áll az ennyi év múltán megjelent könyv kapcsán: alanyi jogon jár neki a figyelem.

A kérdés, mit ér ez az alanyi jog, ha ugyanezen recenziók felütése egytől-egyig az, hogy Erdélyi Ágnes Radnóti Miklós féltestvére...

Ahhoz, hogy tisztán lássunk, talán érdemes sorra venni azokat a szempontokat, amelyek szerint az életmű megközelíthető. Érdemes elvégezni a finomhangolást is az összegyűjtött életmű-darabokon: mi az, ami valóban érték, és mi az, ami inkább irodalomtörténeti érdekesség.

Nos, az első olvasatot, a Radnóti-opus felőli olvasatot már említettük, hozzátéve, hogy Erdélyi Ágnes hátrahagyott írásai ennél több, illetve más típusú figyelmet is érdemelnek. Annál is inkább, mert úgy tűnik: Erdélyi Ágnesben nem egy (jó) költőt, sokkal inkább egy jó prózaírót veszítettünk el, így igazán nincs mit mivel összemérni – azon, hogy Radnóti Miklós nem egy, de sok klasszissal nagyobb költő volt húgánál, nincs mit vitázni. Nincs értelme annak sem, hogy valamiféle „más szempontok” vagy erőltetett kultúrtörténeti megközelítés, netán női vs. férfi irodalom felől közelítsünk; felesleges, Erdélyi Ágnes verseinek több mint fele ugyanis, mondjuk ki: nem jó.

A másik fele tulajdonképpen jó, egy-két darab pedig egészen kiváló.

Az is igaz, hogy akit harmincévesen megölnek, az nem alkothat befejezett, egész életművet. Nem tudhatjuk, hogy az egy-két kiváló versből később mi lehetett volna. Autonóm, nagy költészet? Még az is lehet.

Nézhetjük azonban az életművet Radnótitól függetlenül, a dupla kisebbségi lét és Erdély felől is: Erdélyi Ágnes, akinek kötetéről a Korunk és más, jelentős erdélyi orgánumok is dicsérően írtak, hangsúlyosan az erdélyi magyar irodalom része, amelynek kisebbségi léthelyzetből való születése nem kerülhető meg. Még a verseket illetően sem, hát még a prózáról szólva: a kötetben található, *Kovácsék* című regény kifejezetten a kisebbségi magyarok két világháború közti sorsáról, tágabb értelemben egy új, kisebbségi létbe született generáció és az új világban a helyüket megtalálni képtelen szülői szétszakadásának traumájáról szól (és mint ilyen, egészen kiváló).

Nézhetjük végül kifejezetten a dupla kisebbségi lét felől: Erdélyi Ágnes nemcsak Romániában élő magyar kisebbségiként, de Romániában élő magyar anyanyelvű zsidóként írta meg tragikusan korán félbeszakított életművét, és ez a különbség, tekintettel arra, hogy a negyvenes években járunk, nem elhanyagolható. Oly annyira nem, hogy regényének egyik korabeli kritikusa a szemére is veti, hogy a *Kovácsék*ban nem bontja ki eléggé a magyar és a magyar zsidó társadalmi réteg szembenállását, és nem fordít elég figyelmet a korabeli antiszemitizmus ábrázolására.

A szigorú kritikusként alighanem igaza lehet, vagy a maga szempontjából igaza lehet – ám a kötet megjelenésekor, 1935-ben Erdélyi Ágnes mindössze 21 éves volt! Egy huszonegy éves szerzőtől pedig aligha lehet elvárni, hogy egy komplex, ellentmondásos léthelyzet összes aspektusát kibontsa egyetlen regényben – főleg, ha azt nézzük, hogy a finom lélekrajzú, dokumentarista hűséggel megírt könyvnek mennyi erőnye van.

Itt el is jutottunk az utolsó lehetséges szempontig: mivel Erdélyi Ágnes rövid élete során verset és prózát – egy regényt és novellákat – is publikált, kénytelenek vagyunk a költői és a prózaírói életműrészt is megvizsgálni, mégpedig külön-külön, mert nem azonos kvalitással íródtak.

Ami a költészetet illeti: a szerző, aki szinte törvényszerűen sodródott bele kora baloldali mozgalmába, fiatalon, mindenféle társadalmi sérelemre érzékenyen, láthatóan megpróbálkozik valamiféle társadalmi költészettel, „baloldali” versekkel – ám az ilyesfajta ideológiai elköteleződés még akkor sem tesz jót a versnek, ha József Attila-i típusú zseniről van szó. Hát még, ha az önálló hangját nem igazán találó fiatal erdélyi magyar költőről.

Nem idézzük itt a mozgalmár verszárlatokat – mert minek; nem az a cél, hogy azt mutassuk be Erdélyi Ágnesből, aminek kibontására nem maradt idő, ami torzban maradt, ami kérdőjeles.

Mielőtt azonban kimondanánk, hogy költőként kevésbé volt ígéretes, mint prózaíróként, érdemes leszögezni, hogy a versek közt akad olyan, nem is egy, amely arra utal: ha hagyják beérni, megszülethetett volna egy érvényes költői életmű is a keze alatt.

Gondolunk itt a *Nap, színek, valóság* című versre, amelyben – testvéréhez hasonlóan – mintegy megjósolja a halálát: „Lehet, elkap a nagy világkerék, / lehet, hogy gáz fojtja tudónkbe versünk, / barrikádról le gépfegyver söpör, / vagy számolnak hármat, szitává lesz a testünk” – írja.

De emléthetjük az 1943-ban írt *Januári vázlatot* vagy a *Márciusi gyónást* – a versek közül alighanem ez a legjobb –, utóbbi azt sejteti, hogy a közeledő végzet árnyékában Erdélyi Ágnes mint az utolsó pillanatban fellobbanó láng, aki érzi közeledő halálát, hirtelen valóban fajsúlyos költővé érett.

Íme: „Reménytelen. Tudd meg, reménytelen, / tavaszszal is ez a világ / és jóvátehetetlen minden / ami történt, hiába rág / bűnbánat, tettvág, gondolat, / hiába rügyek, forradalmak, / húsvétok s minden áldozat, / Kedvesem nem tér soha vissza / s a millió holt marad” és a verszáras: „Szárítsad fel hát bánatom / tócsáit s mint a pára / szakad föl nyári reggelen / a réten, égen, földeken, / oszoljon bűm, a kába / Bensőmben fényed lengjen, / simogass, márciusi nap / arany kezekkel engem.”

Itt jó költő – megjegyezzük azonban, hogy a versek jelentős része érezhetően egy *prózaíró* verse, ami hol érdekes és egyénivé, hol sikerületlenné teszi a művet.

És itt el is jutottunk az Erdélyi Ágnes-életmű kulcsáig: ebben a fiatalon megölt nőben, aki alig pár évet kapott, hogy *elkezdhesse* az életművét, két szerző lakott: egy költő, akiből nem tudhatjuk, mi lehetett volna, ha túléli, és egy nagyon tehetséges író, aki – írjuk le még egyszer – huszonegy évesen írt egy rendkívül fontosnak tűnő regényt az erdélyi magyar sorsról, a generációs szakadásról, a Trianonban a határon kívül kerültek alaplételeméről, a hirtelen megváltozott orientációról – a partiumi és erdélyi magyarok ekkor egyértelműen Bukarestet tekintik fővárosnak, aki karrierre vágyik, oda indul, noha Párizsról álmodozik, de Budapest mint vonatkozási pont itt fel sem merül –, és (érintőlegesen) az erdélyi magyar zsidó világról.

A *Kovácsék* története igen egyszerű: a családfő, mivel nem tudja letenni a román nyelvvizsgát, a szakmai vizsgán pedig azt a kérdést teszik fel neki, hogy mikor született egy Stefan cel Mare fejedelem (!), elveszti állását. Alkoholista lesz, majd megszökik otthonról szégyenében. Lánya vőlegénye Bukarestbe távozik a karrier reményében, a házban egyedül maradó tizennyolc éves Kata és édesanyja pedig megpróbál talpon maradni, túlélni ebben a helyzetben. A lány, aki irodista állást vállal, majd szintén munkanélküli lesz, időközben egy Lili nevű volt osztálytársán keresztül bekapcsolódik az er-

délyi kisváros művészársaságába, és ezen gyanús és kedves figurák közt egészen addig jól is érzi magát, amíg meg nem érti, hogy a családjában érvényes kispolgári szabályok – főleg a polgári konvencióknak megfelelő férfi–nő kapcsolat – itt nem érvényesek, s fiatal nőként egyszerűen potenciális áldozat, trófea ebben a közegben, kihasználni való játékszer, s semmi több. A regény az édesanya halálával ér véget, s az egyedül maradt lány tragikus kijózanodásával, aki megérti, hogy kisebbségiként, szegényként, nőként ebben a világban – egyáltalán, bármilyen világban – neki nincs kihagyva hely. Vénlány, megalázó munkát végző rabszolga, másodrangú állampolgár, esetleg egy művész bármely pillanatban eldobható szeretője lehet.

A *Kovácsék* lélektani értelemben kifejezetten érett és szép regény. A társadalomrajza kitűnő. A szerző jól és arányosan használja a szimbólumokat, emlékezetes például, ahogy jó néhány jelenetben feltűnik Ferenc József arcképe a falon: a regény elején az elvesztett édent és a Monarchiát szimbolizálja, ám amikor leesik és összetörik az üvege, már mint a felelős jelenik meg, a Monarchia elitjének feje, az, aki a háborúról „tehet”, aki miatt a kisember ilyen helyzetbe került. Az ilyesféle megoldás, elgondolás egyszerre groteszk és kétségbeesett, és grotesksége ráerősít a kétségbeesettségére, ugyanakkor van benne igazság.

Amiben ez az unikálisnak is mondható próza nem teljesít jól, az a prózanyelv. Erdélyi Ágnes érezhetően küzd a nyelvvel, az árnyalatok finomságainak lehetőségével, azzal, hogy miként mondható el minden úgy, hogy nem mondunk el – rágunk a szájába – mindent az olvasónak, hogy hol sok, hogy hol kevés a szó.

Egyszóval, küzd azzal, amivel minden prózaíró küzd körülbelül harminc- és negyvenéves kora között, hogy aztán eldőljön: semmilyen, jó vagy kiváló író lesz.

Ezt a tornagyakorlatot nem lehet megspórolni. A nyelv befogása, biztos uralása nehezebb, mint a „valamit kimondás”. A „mit”, a téma, a történet kevesebb gonddal jár, főleg ilyen élményanyag esetén. A „hogyan” az, amitől a próza próza lesz – és hogy ez a „hogyan” már majdnem készen volt, az bizonyosnak tűnik a regény alapján. (Kialakulása pedig nagyon jól nyomon követhető a kötet végén közölt novellákon.)

De az író – mint ahogy testvérét és mint ahogy annyit más magyar író – meggyilkolták.

Nem tudni pontosan, mikor halt meg, annyi bizonyos, hogy 1944. június 3-án indult el vele és édesanyjával a vagon a haláltábor felé.

Ez a kötetnyi írás maradt utána – az életmű egy része egyetlen példányban, egy füzetben maradt fenn –, és hiány. Egy meg nem írt életmű hiánya. Egy le nem élt élet hiánya.

Már csak ezért is járna annyi kárpótlás ennyi év után, hogy minden leírt sorát *alanyi jogon* vizsgáljuk meg.